

„ÜSTÖKÖST LÁTNI”

AZ 1680. ÉVI ÜSTÖKÖS
MŰVELŐDÉS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNETI
EMLÉKEI

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT
JAFFA KIADÓ
BUDAPEST
MMXVII

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA:

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP
SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Szerkesztette Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Zsoldos Endre
• Az idegen nyelvű szövegeket Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt fordította
• A szerkesztők munkatársai Bakonyi Zsuzsanna, Bíró Csilla, Dalloul Zaynab, Ekler Péter
• A fordításokat lektorálta Käfer István, Ötvös Péter, Türi Klaudia
• Olvasó-szerkesztő Lépesfalvi Zoltán
• Borító-, sorozat- és belívterv Sipos Géza
• Felelős szerkesztő Jolsvai Júlia
• Felelős kiadó Monok István – Rados Richárd

Hungarian translation © Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt, 2017
© MTA Könyvtár és Információs Központ – Jaffa Kiadó, 2017

ISBN 978 963 475 020 8

ISSN 2559-8325

TARTALOM

Monok István: <i>Előszó</i>	7
Kisztei Péter: <i>Üstökös Csillag...</i> , Cassan, Nyomtatott Bosytz Istvan által, 1683.	9
Csorba Dávid: <i>Kálmánista üstökösök</i> – <i>Kisztei Péter Üstökös Csillagának világa</i>	190
Zsoldos Endre: <i>Üstökösök az ókortól a kora újkorig</i>	213
Jacob Schnitzler: <i>Comet-Stern Predigt...</i> , In Herrmanstadt Im Jahr Christi 1681 den 26 Januarii, welcher war der 3. Sonntag nach Epiphaniarum. Gedruckt bey Stephano Jüngling.	223
Jacob Schnitzler: <i>Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis</i> <i>Extraordinariis seu Cometis</i> , Wittebergae, Typis Johannis Haken, Anno M. DC. LIX.	317
Válogatás az 1680. évi üstökösre vonatkozó rövidebb forrásokból	385
Perger Péter: <i>Régi magyarországi csillagászati nyomtatványok</i>	390
Zsoldos Endre: <i>Jacob Schnitzler és az üstökösök</i>	406
Friedrich Madeweis: <i>Tractatus cometographicus...</i> , V Žilíně, u Alžběty Dádanky leta 1681.	419
V. Ecsedy Judit: <i>Zsolna: egy különleges nyomdahely</i>	487
Gabriela Žibritová: <i>Tractatus Cometographicus</i> – <i>a szlovák olvasóknak szóló értekezés</i>	511
Kovács Eszter: <i>Szlovák vagy cseh?</i> <i>A Tractatus Cometographicus nyelvi kérdései</i>	515
Zsoldos Endre: <i>Friedrich Madeweis észlelései és véleménye az üstökösökről</i>	526
Jegyzetek	535

TRACTATUS
COMETOGRAPHICUS
– A SZLOVÁK OLVASÓKNAK
SZÓLÓ ÉRTEKEZÉS

GABRIELA ŽIBRITOVÁ

Az 1681-ben a zsolnai nyomdában kinyomtatott *Tractatus cometographicus* figyelemre méltó alkotás.¹ A zsolnai nyomda úgynevezett exuláns officina, vagyis a cseh rendek fehérhegyi veresége és a Megújított Tartományi Rendtartás bevezetése után Magyarországra menekülő protestáns cseh telepések alapították. A nyomda 1637-ben indította el a tevékenységét Trencsénben, majd Zsolnán működött 1665 és 1715 között, azután átvitték a Trencsén vármegyei Puhóra,² ahol 1742-ben³ a műhely befejezte a nyomtatást.

Az officina tulajdonosai cseh exuláns családok voltak, és ez befolyásolta a nyomtatványok nyelvét, illetve témáját. A zsolnai nyomda tevékenysége alatt a nyomtatványok 49 százaléka az úgynevezett biblikus cseh nyelven jelentek meg (ezt az elnevezést használja a magyar szakirodalom),⁴ 47 százaléka latinul, 4 százaléka magyarul és németül. A *Tractatus* nyomtatási évével (1681) kapcsolatban elsősorban Alžběta Dadanka nyomdászati tevékenysége kerül fókuszba. Dadanka vezetése alatt (1676 és 1683 között) 15 nyomtatvány jelent meg a nyomdában, ebből 14 részben vagy egészben cseh nyelven. A zsolnai nyomda sajtója alól került ki például Philipp Kegel művének cseh fordítása, egy háromnyelvű szótár és több naptár. A nyomdában több világi mű látott napvilágot, így a *Tractatus cometographicus* kiadása sem meglepő. A nyomdász főként Zsolnáról és környékéről származóknak ajánlotta nyomtatványait. Az ajánlás ugyanak-

kor nem feltétlenül jelentette azt, hogy a címzett pénzzel támogatta volna a kiadást. A nyomdában figyelemmel kísérték az aktuális eseményeket, amit jól mutat a naptárak kiadása is.⁵

1681 előtt nem jelent meg csillagászati-asztrológiai témájú kiadvány Zsolnán. Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy az asztronómia iránti érdeklődés kielégítésére (hasonlóképpen Európa többi részéhez) a legjobb eszköz az ilyen alkalmi értekezések kiadása lehetett. Zsolnán sok éven át nyomtattak naptárakat. Christoph Neubarthnak (1607–1681) és később fiának, Johann Neubarthnak a naptárai egyaránt népszerűek voltak a régióban. Német nyelven szerkesztették a kalendáriumokat, a Magyar Királyság területén pedig magyarul is megjelentek.⁶ Zsolnán főként biblikus cseh nyelvű kalendáriumok⁷ kerültek az olvasók kezébe, a fennmaradt példányok szerint az 1670., 1672., 1680–1682. évekből, ami természetesen nem azt jelenti, hogy csak ekkor jelentek meg, hanem a műfajból adódóan ezek maradtak fenn. Ezekben a naptári rész mellett asztrológiai jóslatok is olvashatók.

Az 1680-as üstökös nagy érdeklődést keltett a Kárpát-medencében, Dadanka műhelye pedig gyorsan reagált erre az igényre. A kométát 1680 novembere és 1681 januárja között lehetett megfigyelni. Madeweis írása és a zsolnai nyomtatvány egyaránt 1681-ben jelent meg. Különleges, de nem egyedülálló eset, hogy a Magyar Királyság területén ilyen gyorsan megjelentettek egy nyomtatványt egy csillagászati eseményről.⁸ Az üstökös feltűnése izgalmas téma volt évszázadok óta, így a nyomdatulajdonos, aki tehetséges üzletasszony is volt – a nyomtatványainak előszavát úgy írta alá, hogy „Minden időben szolgálatra kész” –, joggal feltételezhetette, hogy nyomtatványa üzleti szempontból is sikeres lesz. Német földön, továbbá Európában és még Amerikában több kiadványt is kiadtak erről az égi jelenségről, de hogy Zsolnán miért éppen ez az értekezés jelent meg, arra sajnos nem tudjuk a választ.

A zsolnai nyomtatvány eddig sem volt ismeretlen, hiszen Szabó Károly leírta a *Régi Magyar Könyvtárban*,⁹ majd Rizner¹⁰ regisztrálta, végül Čaplovič¹¹ bibliográfiájában találjuk a részletes leírást, de különösebb figyelmet nem keltett. Sokáig úgy tudtuk, hogy egyetlen példánya az MTA könyvtárában található, egykori tulajdonosa Ráth György magyar bibliofil volt.¹²

Ez a példány csonka, hiányzik az utolsó levele. Később kiderült, hogy az angol nemzeti könyvtárban őriznek egy teljes példányt.¹³ A provenienciára vonatkozó kérdésre nem kaptunk választ. A következő kutatás témája annak a megválaszolása, hogy mennyire azonos Madeweis német szövege a Zsolnán megjelent cseh szöveggel. Fontos lenne annak kiderítése, hogy vajon az esetleges eltérések a fordító vagy a kiadó szándékát mutatják-e.¹⁴ A zsolnai nyomda munkamegosztásáról nem sokat tudunk. A 17. századi nyomtatványok esetében általában rendelkezünk az impresszumatatokkal, ismerjük az esetleges mecénások, szellemi közreműködők (előszó, üdvözlő versek szerzői, illusztrátorok) nevét, ám a zsolnai nyomtatványnál mindössze az eredeti szerző és a nyomdász neve van feltüntetve.

Nyilvánvaló, hogy a 17. században bátran belenyúltak a szövegbe a kiadók, főleg, ha üzleti érdekük úgy kívánta. Asztronómiai szöveg esetében ugyanakkor nem volt a nyomdászoknak, a zsolnai nyomdában sem, semmilyen tapasztalatuk, de semmilyen példájuk sem, hiszen nem ismertek más, ilyen tartalmú cseh kiadványt. 1680–1681-ben erről az üstökösről más cseh nyelvű nyomtatványt nem ismerünk, ellentétben az 1618-as kométával, mivel arról több cseh kiadvány is elhagyta a sajtót. Érdekes, hogy a zsolnai nyomtatvány fordítója nem Madeweis eredetileg német nyelvű művének címét használta fel, hanem átvette ifjabb Simeon Partlicius¹⁵ matematikus, csillagász és orvos Hradec Královéban 1619-ben nyomtatott művének a címét.¹⁶ A nyomdásznak ügyelnie kellett az üzleti szempontokra is, vagyis fel kellett mérnie a lehetséges vásárlókat.

A most tárgyalt cseh nyomtatvány esetében a zsolnai nyomdász gyorsan reagált a különleges égi eseményre. Ahogyan a címlapon is olvashatjuk, a „szlovák, avagy cseh nyelvre lefordított és kinyomtatott” könyv kiadója számított szlovák olvasókra. Feltehetően nem okozott gondot jó német fordítót találni Zsolnán, bár a fordító nevét nem ismerjük. A nyomdász asszony fia, Jan Dadan színvonalas iskolákban¹⁷ tanult, művelt volt, így nem kizárt, hogy esetleg ő lehetett a mű fordítója. Ismeretes, hogy több nyelvet is elsajátított, tudott németül, magyarul, görögül, héberül és latinul.¹⁸ Számon tartjuk továbbá latin fordítását¹⁹ is, de nincs bizonyíték

a *Tractatus* fordításában való részvételére. Ő vezette egyébként a zsolnai nyomdát 1685-től.

Feltételezhető, hogy a *Tractatus* fordítója együttműködött a nyomdával, és az asztronómiai vagy asztrológiai hírek a szélesebb közönséghez szólhattak. A nyomda aktivitása az 1680-as évekre csökkent, 1680-ban és 1682-ben csak a következő évre szóló cseh naptárt nyomtattak ki.²⁰ Ez utóbbiban találunk egy figyelemre méltó, ám rövid értekezést az üstökösről (*Krátky Discursus o Kométe*). Az ismeretlen szerző a négyoldalas szövege elején megemlíti, hogy már nem akart írni a kométáról, de meggyőzték ennek fontosságáról. Részletesen foglalkozik az előző években feltűnt kométákkal, és kitér az Európát ért szerencsétlenségekre is. Az üstökös – a közismert antik vélemények szerint – az időjárást is befolyásolja, így szerepe van az előrejelzésekben. A szöveg az üstökösökre vonatkozó szokásos toposszal végződik. A kométa feltűnését említi meg az 1682-es évre szóló naptárban található krónika is. A levéltári kutatás²¹ segítségével feltérképezhető lenne az asztronómiai-asztrológiai érdeklődés Zsolna területén és környékén. Lehet még ismeretlen levelezés, napló, kézirat.

A *Tractatus* nyelvi elemzését Jana Skladaná nyelvtörténész végezte el.²² Skladaná kutatásai azt bizonyítják, hogy a nyomtatvány cseh nyelve sok esetben közeledik a szlovakizált cseh nyelvhez, vagyis a szlovák nyelv elemeit találjuk a szavak írásában, a szerkesztésében és a szókészletben.²³ A latin szavak betűi különböznek a csehtől, és a fordító megmagyarázza ezeket. Annak ellenére, hogy a szöveget cseh nyelven írták, az úgynevezett kulturális szlovák irodalmi/nyelvi emlékekhez sorolhatjuk. A *Tractatus* nyelve ismeretterjesztő stílusban íródott, amely a 16–18. században indul fejlődésnek.²⁴ Az üstökös iránti érdeklődés annak eltűnése után sem csökkent, bár egyetlen feltételezett cseh nyelvű kiadvánnyal találkozhatunk. A *Piseň o kométe* (*Ének a kométáról*) című kiadvány 1680–1681-ben jelenhetett meg, ám mára csak kikövetkeztetett példányt feltételezhetünk.²⁵ Az üstökösök feltűnése még a későbbi évszázadokban is rettegéssel töltötte el laikus megfigyelőiket, akik magyarázatot vártak arra, hogy milyen hatással lesz az életükre az égi jelenség.

Tractatus cometographicus
– a szlovák olvasóknak szóló értekezés

- 1 A zsolnai nyomtatvány első átfogó elemzése (nyomdászati, nyelvészeti, asztronómiai szempontból) szlovák nyelven jelent meg 2015-ben: *Kolektív, Tractatus cometographicus ... (Žilina 1681) v dimenziách dobového Uhorska*, Knižnica, 16(2015), č. 2, 35–44. – Itt mondok köszönetet a MTA Könyvtár és Információs Központ, illetve az Országos Széchényi Könyvtár segítségéért, hogy a rendelkezésemre bocsátották a digitális másolatokat, és így lehetővé tették ezt a kutatást. (A szerk.)
- 2 GULYÁS Pál, *A trencsén-zsolnai könyvnyomda*, Magyar Könyvszemle, 67(1943), 118–123.
- 3 V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 1. köt.: Nyugat- és Észak-Magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi-OSZK, 2010 (Hungaria typographica, 2), 68–71, 144–156, 471–537.
- 4 Például a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, III, 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit és KÄFER István közr., Bp., Akadémiai, 2000, 1655, 1662, 1684, 1702, 1705.
- 5 A zsolnai nyomdászat történetéről lásd még V. Ecsedy Judit tanulmányát kötetünkben.
- 6 Lásd Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700*, Zv. 2, Martin, Matica slovenská, 1984, regiszter 1025–1027.
- 7 Megjelent magyar nyelvű kalendárium is 1686-ban (RMK I. 1358).
- 8 Jó példa erre Jacobus PRIBICERUS, *Tractatus de cometa, qui sub finem anni a nato Christo 1577*, Novisolii, excusum in officina Christophori Sculteti, 1578 (RMK II. 144).
- 9 RMK II. 1498.
- 10 Ludovít Vladimír RIZNER, *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900*, III, Martin, Matica slovenská, 1932, 132.
- 11 ČAPLOVIČ, 2534. Friedrich MADEWEIS, *Tractatus cometographicus, to jest O zjevení a v nově ukázání, toho neobyčejné dluubého a Strašlivého Comety. V Mesíci Decembris Anno 1680 et in Januario Roku 1681 spatřeného. V Nemeckém jazyku vydaný od Fridricha Madewisia Nyní pak na Slovenský neb Český jazyk přeložený a Vytlačený*, V Žiline, u Alžběty Dádanky Leta 1681, A₄–C₄.
- 12 MTAK, Ráth 813.
- 13 British Library, RB.23.a.24198. – Vlasta Okoličányová (Univerzitná knižnica v Bratislave) hívta fel a figyelmünket az angol példányra, itt mondunk neki köszönetet. A példány végén (C_{4v}), a nyomdai cifra alatt látható kis vörös pecsét azt mutatja,

- hogy 1973 után vásárolta meg a kötetet a könyvtár. Monika Bieságának, a British Library munkatársának köszönjük az adatot.
- 14 Madeweis személyére és munkásságára lásd még Zsoldos Endre tanulmányát a kötetben.
 - 15 Simeon PARTLICIUS z Špicberku (1590–1640 után) morva protestáns teológus, csillagász, naptárszerkesztő. Műveire vonatkozóan lásd Knihopis, 6873–6892. Václav PUMPRLA, *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16–18. století*, Praha, Akademia věd České republiky, 2010, 822–823.
 - 16 Simeon PARTLICIUS, *Tractatus cometographicus. O dwau nowych Hwězdách aneb Kometách které se spatřowali na koncy Roku M. DCXVIII*, Hradec Králové, Martin Kleinwechter, 1619. Knihopis Digital, K 06892.
 - 17 Daniel KRMAN, *Knih života žilinského tlačiara Jána Dadana ml. Faksimile kázne z roku 1704*, Bratislava, Skupina faktorov kníhtlačiarní..., 1948, 50 (1).
 - 18 Július VALACH, *Staré tlačiarnie a tlačiari na Slovensku*, Martin, Matica slovenská, 1987, 157.
 - 19 Philip Kegel művét fordította latinból cseh nyelvre és kinyomtatta Zsolnán 1686-ban. ČAPLOVIČ, *Bibliografia, i. m.*, 2546.
 - 20 ČAPLOVIČ, 2533, 2535.
 - 21 Itt érdemes megemlíteni a szegedi könyvtörténeti kutatások Magyar Királyságra vonatkozó forráskiadványait: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 11, 12, 13/1, 13/2, 13/3, 13/4, 13/5, 15, 17/1, 17/2, szerk. MONOK István, Szeged, JATE–Scriptum–OSZK, 1983–2010.
 - 22 Jana SKLADANÁ, *Jazyková analýza pamiatky Tractatus cometographicus... z roku 1681*, Knížnica, 16(2015), č. 2, 42–43.
 - 23 Az értekezés nyelvi kérdéseire lásd még Kovács Eszter tanulmányát kötetünkben.
 - 24 SKLADANÁ, *i. m.*, 43.
 - 25 Knihopis Digital, K 09686.